

והמנהג כסברא ראשונה {מסיים כתוספות וכמנהג נגד הרמב"ם והרי"ף בניגוד לשיטתו בהכרעה}.

5. חתימת שבת חול המועד

לכאורה, אותה מחלוקת שבין רש"י ותוספות וסיעותיהם בחתימה של ר"ח בברכות הפטרה בשבת ר"ח קיימת לגבי שבת חול המועד, שהרי דינה של הפטרה בחול המועד הוא כשל ר"ח (אלא שבמועד, אשר חול המועד הוא חלק ממנו, נתחייב בהפטרה). וכן כתב הריטב"א (בחידושו לשבת, שם, בסוף דבריו), "הא באידך דהפטרה בשבת צריך, יום הוא שנתחייב בהפטרה ומזכיר בו של ר"ח או של חולו של מועד" (ואין הבחנה בין שבת חוש"מ סוכות או פסח). וכן כוללם יחד בעל אור"ח (בדבריו המובאים לעיל, עמ' קפ), "שאין להזכיר בה של ר"ח כלל. וה"ה בחש"מ ושבת... ויש מקומות מזכירין וחותמין בה". וכך יוצא מההוראה הכללית ברמב"ם (תפילה פי"ב הט"ו הנ"ל): "בנוסח שהוא חותם בתפלה בברכה אמצעית באותו היום כך הוא חותם בברכה אחרונה זו". אלא שגם בכל אלה קיים אותו ספק לגבי חתימה – הזכרה כדלעיל, וכדברי רבינו יונה. ראוי לתשומת לב כי אמנם קיימות ההוראות הכלליות האלו, אך לא מצאנו מי שמזכיר "זמנים" במפורש בחתימת שבת חוש"מ פסח. מנהג אשכנז המקובל כיום לחתום במקדש השבת וישראל והזמנים בחוש"מ סוכות אך לא בפסח (על פי מנהגי ר"ח פלטיאל, קרית ספר כד [תש"ז – תש"ח] עמ' 47 = גולדשמידט עמ' 48. וראה, למשל, מג"א לאו"ח סי' תרסג ס"ב, לעומת שתיקתו מול דברי הרמ"א בסי' תצ ס"ט). מנהג זה אינו אלא פשרה בין שתי השיטות, של רש"י ושל תוספות (ושמענין מהא שהמזכיר הזכיר גם בחתימה), כפי שקיימות פשרות כאלו לגבי חתימות אחרות ומנהגי תפילה אחרים (כגון אהבה רבה-אהבת עולם; הפורש-שומר, ראה חיבורנו הנ"ל. וראה עכשיו ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' קכה – קכז, וכרך ד, עמ' רמד – רמה).

ג. ברכה על כתובים

1. חתימות שונות

"ברות ובשיר השירים בקהלת באיכה ובמגילת אסתר צריך לברך ולומר על מקרא מגילה²², ואף על פי שכתובה בכתובים. והקורא בכתובים צריך לומר, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וציונו לקרוא בכתבי הקודש" (סופרים יד, א, עמ' 251; כן הוא בעיקרו בכל כה"י. הנוסח מאושר על ידי מח"ו עמ' 344 ואבודרהם עמ' רמ). כבדרך כלל, מסכת סופרים מייצגת כאן את הנוהג בארץ ישראל (על בבל ראה בהמשך). יוצא איפוא כי בנוהג ארץ ישראל (ולכל הפחות זה המיוצג על ידי מס' סופרים), כשם שהיו ברכות מיוחדות לקורא בתורה, כנביאים (הפטרה) ולמגילות, כך היתה ברכה מיוחדת לקורא בכתובים. הואיל ולא מצאנו קריאת כתובים בציבור בארץ ישראל חוץ מלחמש מגילות (להוציא מזמורי תהלים, ולא מצאנו עליהם ברכה זאת), מסתבר שהכוונה לקריאה מזדמנת בציבור, או אף לקריאת היחיד (וראה דעת י' צימלם בהמשך). אלא שבהגהה למרדכי (מגילה תשפג) מצאנו: "על רות... שיר השירים מברך על מקרא מגילה ואם היתה כתובה בין הכתובים מברך על מקרא כתובים". אין לדעת אם היה לו נוסח שונה או חתימה שונה גם בהמשך (בהנחה שהכוונה אכן לנוסח החתימה ולא להוראה כללית לברך כמו שמברכים על כתובים). על כל פנים נראה שהדין במס' סופרים שונה בהגהה בהשפעת שמואל בבלי (מגילה יט א), "הקורא במגילה הכתובה בין הכתובים לא יצא". לכן שינו בעלי ההגהה להדגיש שאין לראותה כאחת מחמש המגילות אלא ככתובים. ברכה מיוחדת על קריאה בכתובים נמצאת בסידרת הברכות שלאחר ברכות השחר במחזורי בני רומא כי"י (ראה לעיל, עמ' קעו) לאחר הקטע מנביאים: "בא"י אמ"ה אשר בחר בכתבי הקודש. אשרי האיש אשר לא הלך (תהלים א, א)..." – והרי מנהגי איטליה בתפילה וברכות הושפעו ממנהגי ארץ ישראל.

בספר רס"ג (ירושלים תש"ג, עמ' תקנ) פירסם י' צימלם קטע (צ"ל TS H 18.9) וראה עכשיו וידר [עמ' קעה] עמ' ריא והע' 79) עם הוראות בערבית יהודית (תרגום והשלמות שלי – צ"ג):

22 בפסיקתא רבתי (ראש פרשה יג, נג ב), למגילת אסתר: "אקב"ו על מצות קריאת מגילת אסתר".

יאמר בא"י [אמ"ה אשר בחר בנו]...נותן התורה, כאשר קרא יברך בא"י ... אשר נתן לנו תורת] אמת חיי עולם [וכו'] כאשר ירצה לקרוא בנביאים יברך... בחר בנביאים הטובים ורצה בהם וכדבריהם הנאמרים באמת... בחר... וישראל... והצדק. כאשר קרא יברך צור כל העולמים צדיק... עושה מדבר ומקיים וכל דבריו אמת²³. כאשר ירצה בכתובים יגיד בא"י אמ"ה אשר [בחר] בכתבי הקדש טוב אתה ומיטיב למדני חוקיך בא"י למדני חוקיך²⁴. וכאשר קרא יברך ברוך ד' לעולם אמן ואמן. ברוך ד' אלקי ישראל... ועד העולם ואמר כל העם אמן הללויה... [לעולם] אלהיך ציון לדור ודור הללויה.

שתי קבוצות הברכות הראשונות הן בכליות ויועדו לקריאה בציבור בהתפתותן המאוחרת כפי שידועות לנו. ואילו ראשית הברכה על הכתובים דומה לזו שראינו במנהג בני רומא שהושפע ממנהג ארץ ישראל; וכל הסידרה מזכירה לנו את הסידרה במחזורים הנ"ל – אלא שבקטע דילן המסדר שמר על סימטריות. הנוסח הכולל "בחר" קיים בכל הברכות הראשונות, אלא שאת הברכה לכתובים הוא רצה להפוך לנוסח ארוך – פתיחה וחתימה – כאחרות, על כן השלים בנוסח שבמרכזו החתימה "למדני חקיך". כבר ראינו (לעיל, עמ' קסח) שזו חתימה עתיקה במסורת הבבלי לברכות התורה (אף שאמרנו שאפשר שבמקורה היא ארץ ישראלית), שעד לגילוי קטע זה נשמרה – כברכה ממש – רק במסורת האשכנזית של הבבלי. המסדר אף השלים כעין ברכה שלאחריה, שלא היתה קיימת לכתובים גם במסורת הארץ ישראלית שממנה שאב את הברכה. על כן לקח פסוקים שיש בהם ברוך ואפילו דאג לברור שני פסוקים, כעין פתיחה וחתימה. לפי הסימטריות קרוב לומר שכוונת הברכה על הכתובים כאן למי שרוצה לקרוא בציבור, ואין הכרח בסברת צימלם (עמ' תקנא) שהקטע ליחיד, ואם יש מקום לסברה זו, אולי הכוונה לקריאה על הסדר במסגרת ברכות השחר. אך, כאמור, יותר נראה שהכוונה לקריאה בציבור.

הקטע איפוא בעיקרו בבלי כפי שברור מברכות התורה וההפטרה. נראה שהוא עוסק בקריאה בציבור ולא בקריאת יחיד קבוצה או ספונטנית. הברכה

23 כלומר ברכות ההפטרה המקובלות אצלנו לקריאה בציבור לפנייה והראשונה שלאחריה. ועל סמך זה השלמנו גם את הקבוצה הראשונה שכוללת את ברכות התורה המקובלות אצלנו לקריאה בציבור לפנייה ולאחריה.

24 ראה לעיל. עמ' קסח.

על הכתובים היא בהשפעה ארץ ישראלית (ואם הקטע הוא ממצרים, כנראה הכוונה לקהילה הארץ ישראלית שם, שבאופן טבעי רבה השפעתה גם על הקהילה הבבלית, וכבר ראינו – ועוד נראה – דוגמאות לכך), והושלמה על ידי ברכה עתיקה. (כל הסידרה מזכירה את מחזורי בני רומא). בתורה ובנביאים הכיר כבר הרושם את ברכותינו לפניהן ואחריהן. ואילו בכתובים, הואיל ואין ברכה לאחריהם יצר כעין ברכות. וכך נוצרה קבוצה שלימה סימטרית לתורה נביאים וכתובים.

ראינו איפוא ברכה לקריאה בכתובים בציבור. הברכה עצמה נראית לקוחה מתחום השפעתה של ארץ ישראל. אך קריאה בכתובים בציבור כבר מצאנו לעיל (עמ' קעח) דוקא בבבל: "בנהרדעא פסקי סדרא בכתובי במנחת' בשבתא" (שבת קמז ב.). הפירוש הפשוט הוא כפי שפירש רש"י (שם על פי נוסח המהרש"ל, ראה דק"ס שם, אות ד), כאמור: "היו רגילים לקרא בבית המדרש פרשה בכתובים"; אולם אצל הראשונים כבר לא היו רגילים לכך. אך מעיד בעל העתים (עמ' 289), "בנוסחא עתיקתא לגאון, 'חזי לן דרגילי האידנא למיפסק סדרא בכתובי". אפשר שהקטע שפירסם צימלם, שהוא לפי מסורת בבל כאמור, מכוון לאותה קריאה בציבור, אף על פי שהברכה כנראה ארץ ישראלית ולא דוקא לקריאה בציבור. הרי לא מצאנו זכר בבבלי או אצל הגאונים לברכה על כתובים אף לאותה קריאה, ומסתבר שבבבל לא היו מברכים. אפשר שמסדר אותו קטע, בן הקהילה הבבלית במצרים, שאל ברכה על הכתובים עבור קריאה זו בציבור, משכניו, בני הקהילה הארץ ישראלית במצרים²⁵.

2. נוסחאות נוספות לברכות על מגילה

ראוי להזכיר ברכות נוספות ממסכת סופרים הקשורות למקרא כתובים:

25 כאן אנו רואים יפה את ההבדל שבין תקופתנו, שיש בה סידורים אחידים מודפסים, לבין עידן כתבי היד, שכל כתב יד היה ייחודי וקהילה יכולה להוסיף ולגרוע בתפילתה כאוות נפשה. ועל כן אין ללמוד מתופעות בודדות על הכלל, ואין חריג מוציא נוסח של מסורת עיקרית (בבל בנידון דידן) מחזקתו. כל שכן שהדברים אמורים לגבי היחיד שיכול היה להוסיף לכתב היד שברשותו כל פיוט, תפילה, וברכה שראה אצל שכניו המתפללים לפי מסורת אחרת. על כן בבואנו לברר נוסחאות, ברור שהיו שתי נוסחאות עיקריות (בבל וארץ ישראל) שאפשר לזהותן על ידי סממנים ברורים. חריגה מן הנוסח העיקרי אינה מראה על מנהג אחר, או נוסח קבוע של מקום מסוים, אלא על העדפותיו של יחיד (או קהל), ואין לדבר במקרים כאלה על נוסח מורכב או נוסח מקום.

במגילת אסתר... לאחר קריאתה... אמ"ה האל הרב את ריבך, והנוקם את נקמתך והגואלך והמושיעך מכף כל עריצך {כירושלמי מגילה עד ע"ד, ד, א. לא שבסופרים יש גם חתימה} ברוך אתה ה' האל העוזר והמושיע²⁶ כנגד עלבונה של שכינה מברכין {בנוכח}; ויש אומרים כנגד עלבונם של ישראל מברכין {נוסח הברכה שלנו על פי הבבלי בהע' 26}, ועוד אמרו {לא ידוע לי ממקום אחר – צ"ג}, שכן צריך ליתן שבח והודייה על הגאולה ועל הפדות, וחזרתם ברוך אתה ה' האל הנקמות המשלם גמול לאויבים ומגן לצדיקים ומושיע עמו ישראל מיד שונאיהם (סופרים יד, ב).

אוצר החכמה

3. ברוך דיין האמת בתשעה באב

"והקורא בתשעה באב אומר 'ברוך דיין האמת' (שם יח, ט). לא ברור אם הכוונה לקורא בתורה או הקורא באיכה. ועוד, האם הכוונה לאמירת שלוש מלים אלו בלבד, או לברכה בשם ומלכות. הרמב"ן, בעוסקו במס' סופרים, כתב (תורת האדם, אבלות ישנה, סח א): "וגרסינן התם... והקורא בת"ב אומר ברוך דיין האמת... ומברך בקריאתה על מקרא מגילה וכך הזכירו שם בפרק ארבעה עשר {הובא לעיל, עמ' קפו}. וכאן אמרו שמברך (ו) דיין האמת ונמצא שמברך עליה שתיים"²⁷. יוצא מדבריו שפירש "אומר ברוך דיין אמת" (כך גרסו כלפנינו) כברכה בשם ומלכות (כברכה על המגילה). העיר על דברי הרמב"ן, הב"י (למור או"ח סי' תקנ"ט – המביא את מסכת סופרים כלשונה – ד"ה אבל במ"ס):

ונראה מדבריו שהוא מפרש דהא דקאמר מ"ס שאומר ברוך דיין האמת אקורא איכה קאי אבל פשטא דלישנא משמע דאקורא בתורה קאי וכן נראה שהרי... שבהלכה ד' מתחיל יש קורין ספר קינות... ובהלכה ז' מתחיל והקורא אומר ברוך דיין האמת ויש שמניחין את התורה על הקרקע... וא"כ והקורא אומר ברוך דיין האמת דקתני לאו אקורא קינות קאי אלא אקורא בתורה כדפרישית וכן נהגו העולם שהעולה לקרות קודם שיברך ברכת התורה אומר ברוך דיין האמת.

26 דומה ל"האל המושיע", חתימתו של רבא במגילה כא, וראה דק"ס על אתר אות ע-ד.

27 בארחות חיים (ט' באב, יז, לענין איכה): "במס' סופרים ומברך בקריאתה על מקרא מגילה כך מצאתי בפרק י"ד ובמקום אחר מצאתי שם שמברך דיין האמת נמצא שמברך עליה שתיים". בוודאי שדבריו מבוססים על הרמב"ן הנזכר בפנים.

אליבא דאמת, מרצף הדברים שבמס' סופרים אי אפשר להכריע נגד פירוש הרמב"ן, שהרי רק מ"ויש מניחין" – כלומר ההמשך – ברור שהכוונה היא לספר התורה אך אין להוכיח לגבי מה שלפניו. גם לרמב"ן וגם לב"י, בפשטות, השאלה היא רק לאיזו קריאה מסמיכים את הברכה, שהיא על עצמו של יום ולא על הקריאה. על כל פנים מעיד הב"י שנהגו "העולם" לומר "ברוך דיין אמת" דוקא בקריאת התורה, אך אינו מפרש לנו אם הכוונה לברכה בשם ומלכות. אלא ש"העולם" שהב"י הזכיר אינו העולם כולו, כי הרמ"א, בדרכי משה, העיר (אות י): "ואין מנהג זה במקומינו ואין מברכין (י) דיין אמת כלל". נראה איפוא שתפס את דברי הב"י כמכוונים לברכה ממש, ואולי אף ידע על ברכה כזאת "שלא במקומותיו". ההלכה לא מובאת בשו"ע (שם) לא על ידי המחבר, וכמובן לא על ידי הרמ"א. בשל"ה (מסכת תענית, עמוד העבודה, ס ע"ג, ד"ה הבית יוסף): "בש"ע השמיט זה גם לא ראיתי נוהגין... אמנם נ"ל שיאמר הקורא ברוך דיין אמת הן בקורא בתורה הן לפני איכה ואין להקשות מה שייכות לברך (י) בקורא בתורה...". ואילו הרמ"א כתב (שם, ס"ק ה): "נוהגין לברך ברוך דיין האמ' קודם שקור' בתור' ובד"מ כ' שאין נוהגין כך. וטוב שהקורא יאמר אותו בלא שם ומלכות". מאבחנתו שבסוף דבריו, "בלא שם ומלכות", נראה כי ב"נוהגין לברך" שבראשית דבריו, כוונתו לברכה בשם ומלכות.

ד. ברכות התורה על תורה שבעל פה

1. נוסחאות מיוחדות

דעת הרוב בסוגיית הבבלי שהבאנו לעיל (עמ' קסג), ומסקנתה, שגם השונה תושבע"פ – כתורה שבכתב – חייב לברך ברכות התורה (והיא דעת הכל בירושלמי ברכות ג ע"ג, א, ה – א' רוזנטל [לעיל, הע' 6] עמ' 467). אלא, שברכות התורה הקבועות (שבין ברכות השחר) חלות גם על כל הנלמד במשך היום (ראה דעת תוספות לעיל, עמ' קע), הן תורה שבכתב, והן תושבע"פ. "ובאה הקבלה ללמד הלכה זו (משנת "אלו דברים") לפני התפלה בכל בוקר אחרי הברכה הזאת (ברכת התורה)" (סרס"ג עמ' שנח). רק לקריאה בציבור תיקנו ברכות מלבד אלו שבברכות השחר.

וכפי שמצאנו ברכות מיוחדות על ההפטרה ועל הכתובים כן מצאנו ברכות מיוחדות על קריאות מתורה שבעל פה. נ' וידר פירסם ברכה מיוחדת על קריאת משנת במה מדליקין (סיני פב [תשל"ח], עמ' רט, והקדיש לה מחקר מפורט). ויש לזכור את הדעה המובאת בסוגיית הבבלי הנ"ל שלמשנה צריך

לברך, ועדות רב חייא בר אשי לפי הירושלמי, "בין מדרש בין הלכות זקיקין למברכה", וזה לשונה:

[בא] "אמ"ה אשר בחר בחכמים ותלמידיהם [ונתן] להם תורה מהר סיני על [ידין] משה רבנו וצוה אותם לקרא בתורה במשנה בתלמוד בהלכה לקנות חיי שני עולמים. ובחר במשה רבנו מכל הנביאים ודבר עמו פנים בפנים שנ' פה אל פה אדבר בו וג' ואחריו בחר [ביהן] שונען תלמידו ושכנעים] זקנים וחכמים ותלמידיהם וצוה אותם בשמירות שנתן [ובחדלקת הנר שלשבת.

ברכה זו, שמיוחדת בחלקה השני (ואפשר שהוא תוספת לעיקר הברכה שמסתיימת לפני כן, השוה שם) מצטרפת לברכות אחרות הידועות מכבר. א' נויבואר פירסם מכ"י גסטר (סדר החכמים ח"ב, מבוא עמ' xiv; וידר עמ' ריב), ברכה בנוסח זה: "ברכתא לדברי חכמ' ז"ל ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בחכמים ובצדיקים ומסר להן רזי חכמה ונתן להן תורה הוא ברחמי הרבים יזכה אותנו לכל מדה טובה וללמוד וללמד לשמור ולעשות ברוך אתה ה' נותן התורה". מתכונת הברכה כברכת התורה עם החתימה "נותן התורה". מעניין הדבר שהיא באה בראש רשימה של מוסרי התורה (סדר החכמים שם, עמ' 245) מ"משה ר'ע"ה" ועד לאלה ש"בימיהם יצא מחמד". אם כן, רשימה עם תוכן מיוחד לחיזוק מסורת תושבע"פ, וכזה יש לה דמיון לברכה על "במה מדליקין" (ראה וידר הנ"ל). שונה משתי הברכות דלעיל הוא נוסח הברכה השלישית, ממחזורים מבני רומא בכ"י (וידר עמ' רי), ששם הנוסח קצר: "בא"י אמ"ה אשר בחר בדברי חכמים" – בדיוק כמתכונת של מנהג איטליה לכתבי הקודש שראינו לעיל (עמ' קפו, וראה עוד לעיל לחתימת "אשר בגלל אבות"). הברכות האחרות ברשימתו של וידר (עמ' ריא; וכן ה"ברכות" שלאחר הקריאות, שם עמ' רכ – כא) אינן ברכות "ליטורגיות" (כהגדרתנו במבוא) אלא דברי קילוסים ואיחולים ספונטניים. אפשר שחלקן (כגון מס' 8, "ברוך שבחר בהם ובמשנתם" בראש הפרק הנוסף של מס' אבות; ואולי אף הברכה על במה מדליקין שלנו, לפחות במקור) שייך לסוג שנדון בו עתה.

2. ברכות על הדרשות

כאן המקום הראוי להזכיר את מאמרו המעניין של ל' ליבריק (18 HUCA [1944], עמ' 182 – 188) הדן בכעין ברכות שונות המצויות במקורותינו בראשי דרשות ובדומיהן, במשך הדורות בארצות שונות. אני קורא להן "מעין ברכות" משום שאין הן ממלאות את כל דרישות נוסח הברכה המקובלות אחרי שנוסחו